

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Başkent İstanbul'da "Yaşmak" Kullanımı

Abdulhalim OFLAZ | <https://orcid.org/0000-0002-9921-5444>

Doç. Dr. | Sorumlu Yazar | aoflaz74@gmail.com

İğdır Üniversitesi | <https://ror.org/05jstgx72>

İslâm Tarihi | İğdır, Türkiye

Makul YILDIRIM | <https://orcid.org/0000-0002-2645-7493>

Dr. | Yazar | makulyildirim@gmail.com

İğdır Üniversitesi | <https://ror.org/05jstgx72>

İslâm Tarihi | İğdır, Türkiye

Öz

Osmanlı Devleti'nde kadınların geleneksel sokak giysisi, ferace ve onun tamamlayıcı unsuru olan yaşmaktır. Bu çalışmada feraceden ziyade yaşmak kullanımı konu edilmiştir. Yaşmak iki parça olup genelde tül bentten oluşan ve kullanımı zorunlu bir örtüdür. Bir parçası ile baş, diğeri ile de yüz örtülürdü. XVI. yüzyıldan itibaren genel olarak İstanbul'da yaşmak kullanıldığı bilinmektedir. Öncesinde de bazı değişikliklerin yaşandığı bu örtünme biçimi XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı elitini temsil eden kadınlar arasında rahatsızlık duyulacak şekilde esnetilmiştir. Kadınlar kural olarak yaşmakları ile yüzlerini örterek sokağa çıkmaktaydılar; ancak tesettür amacıyla kullanılması gereken bu yüz örtüsü, örtüden ziyade bir süs unsuruna dönüşmüştür. Bilhassa İstanbul'un sosyete kadınları arasında moda dönüştüren yaşmaklar incelendiğinde incelenmiş ve üzerine örtüldüğü kadının yüzünün rahatlıkla görünmesini sağlayan bir tüle dönüşmüştür. Üstelik değişen sadece yaşmakların niteliği de değildir; bir üst giysi olarak kullanılan feraceler de bu değişimden nasibini almıştır. Devlet bu değişime karşı sert tedbirler almış, tehditkâr söylemler ihtiva eden türlü emirnameler yayımlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bekasının İslâm dini ile mümkün olduğu belirtilerek Müslüman kadınların İslâm'ın şiarına uygun şekilde giyinmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu çalışmada, dini bir zorunluluk olarak örtünme ile ilgili genel hususlar belirtildikten sonra devletin başkenti İstanbul özelinde yaşmak kullanımı, kullanım yaşı ve zaman içerisindeki değişimi detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Devletin kadınların tesettür kurallarını esnetme girişimleri, özde ise yaşmak kullanımı konusunda yaşanan değişimlere karşı tavrı anlaşılmalı çalışılmıştır. Modernite tartışmalarının odak noktalarından biri olan değişimin muhatabındaki tesettürün, tamamlayıcı bir unsuru olan yaşmak kullanımının anlaşılması önemiyet arz etmektedir. Mekân olarak İstanbul ile sınırlandırılan çalışmanın dönemsel aralığı XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarını ihtiva etmektedir. Tarihi belge analizi ve nitel araştırma yöntemlerinden istifade edilerek, modernitenin prototipi bağlamında değerlendirilen yaşmak kullanımında yaşanan değişimler ve buna mukabil devletin konuya yaklaşımı incelenmiştir. Yapılan literatür araştırmaları neticesinde hassaten yaşmak kullanımını konu edinen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmada konu ile ilgili aksaklıklara yer veren arşiv vesikaları ve tarihi kaynakların yanı sıra edebi eserler, dönemin canlı tanıkları olan seyyahların aktarımlarına yer verilmiştir. Ayrıca gazete haberleri, Osmanlı hanedanına mensup hanımların anılarını kaleme aldıkları eserlerinden de istifade edilerek konu hakkında genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular neticesinde yaşmak kullanımında yaşanan değişim veya genel olarak kadınların tesettür kurallarını esnetme girişimleri, toplumsal değişimin görünen kısmı olarak değerlendirilebilir. Kadınlar, içinde bulundukları düzenin dayattığı kuralların aksine hareket ettiklerinde ne tür sorunlar ile karşılaşabileceklerini muhtemelen biliyorlardı. Ancak bu onların yasaların emrettiği şekilde giyinmeleri için yeterli bir neden olarak algılanmamıştır. Nitekim dayatılan bu giyim tarzı kadınlar tarafından reddedilmiş ve uygun yaşmak kullanımı yama tutmayan bir sorun niteliğinde gündemi birkaç asır boyunca meşgul etmeye devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tarih, Osmanlı Devleti, İstanbul, Kadın, Yaşmak.

Atıf Bilgisi

Oflaz, Abdulhalim – Yıldırım, Makul. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Başkent İstanbul'da "Yaşmak" Kullanımı". *Rize İlahiyat Dergisi* 29 (Ekim 2025), 135-150.

<https://doi.org/10.32950/rid.1706231>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 26.05.2025

Kabul Tarihi: 25.09.2025

Yayın Tarihi: 20.10.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Yazar Katkı Düzeyleri

Sorumlu yazar (AO) %50, yazar (MY) %50.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Use of “Yashmak” in the Capital Istanbul in the Late Ottoman Empire

Abdulhalim OFLAZ | <https://orcid.org/0000-0002-9921-5444>

Assoc. Prof. | Corresponding Author | aoflaz74@gmail.com

Igdir University | <https://ror.org/05jstgx72>

Islamic History | Igdir, Türkiye

Makul YILDIRIM | <https://orcid.org/0000-0002-2645-7493>

Dr. | Author | makulyildirim@gmail.com

Igdir University | <https://ror.org/05jstgx72>

Islamic History | Igdir, Türkiye

Abstract

In the Ottoman Empire, women's traditional street clothing was the ferace and its complementary element, the yashmak. This study focuses on the use of yashmak rather than the ferace. The yashmak was a two-piece, generally made of a muslin, and was a mandatory cover. It is known that yashmak was generally used in Istanbul starting from the 16th century. As a rule, women would go out on the streets with their yashmaks covering their faces; however, this face covering, which was supposed to be used for modesty purposes, turned into an element of decoration rather than a cover. Moreover, it was not only the quality of the veils that changed; the feraces used as an upper garment also had their share of this change. The state took harsh measures against this change and issued various decrees containing threatening statements. It was emphasized that the survival of the Ottoman State was possible with the religion of Islam and that it was necessary to be careful to comply with its requirements, and it was stated that Muslim women should dress in a way that was in accordance with the motto of Islam. In this study, after stating the general issues regarding veiling as a religious obligation, the use of yashmak, the age of use and the changes over time in the capital of the state, Istanbul, were examined in detail. The state's attempts to relax the rules of veiling for women, and in particular its attitude towards the changes in the use of yashmak, were tried to be understood. An independent study on the use of yashmak was encountered in the literature. It is important to understand the use of yashmak, which is a complementary element of the veiling, which is one of the focal points of the discussions on modernity and the addressee of the change, in terms of the meaning it contains. The study, which is limited to Istanbul as a location, covers the 19th century and the beginning of the 20th century. Using historical document analysis and qualitative research methods, the changes in the use of yashmak, which can be evaluated in the context of the prototype of modernity, and the state's approach to the subject were examined. Although no independent study specifically addressing the use of yashmak was found as a result of the literature research, a general framework was created on the subject by making use of archive documents and historical sources that include deficiencies related to the subject, as well as literary works, accounts of travelers who were living witnesses of the period, newspaper reports, and works written by ladies of the Ottoman dynasty who wrote their memoirs. As a result of the findings obtained, the change in the use of yashmak or the attempts of women to relax the rules of hijab in general can be evaluated as the visible part of the social change. Women probably knew what kind of problems they could encounter if they acted contrary to the rules imposed by the order they were in. However, this was not perceived as a sufficient reason for them to dress as dictated by the law. In fact, this imposed style of clothing was rejected by women and the use of appropriate yashmak continued to occupy the agenda as an unpatchable problem.

Keywords

History, Ottoman Empire, Istanbul, Women, Yashmak.

Citation

Oflaz, Abdulhalim – Yıldırım, Makul. “The Use of “Yaşmak” in the Capital Istanbul in the Late Ottoman Empire”. *Rize Theology Journal* 29 (October 2025), 135-150.

<https://doi.org/10.32950/rid.1706231>

Publication Information

Type

Research Article

Peer-Review: Double anonymized - Two External

Process Information

Date of Submission: 26.05.2025

Date of Acceptance: 25.09.2025

Date of Publication: 20.10.2025

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Ethics Committee Approval

Ethics committee approval is not required for this study.

Plagiarism Checks

Yes – iThenticate

Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Auth. Contribution Rates

Corresponding author (AO) %50, author (MY) %50.

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İslâm âleminde kadının sokağa çıkması hoş karşılanmamış olmakla birlikte belirli dönemlerde ve bölgelerde tam olarak yasaklanmamıştır.¹ Kadınların sokağa çıkmaları yasaklanmamış olsa da kamusal alandaki mevcudiyetleri toplumsal düzeni tehdit eden bir “fitne” unsuru olarak algılanmıştır.² Dolayısıyla bu fitneyi bertaraf etmek amacıyla kadınların dışarı çıktıklarında örtülerinde ideal olan, hiçbir yerlerinin görünmemesi şeklinde kabul görmüştür.³ Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da da kadınlar ideal örtünme şekline riayet etmiş ve sokağa bir üst giysi olan ferace giyerek ve yüzlerini sadece gözleri açıkta kalacak şekilde örten yaşmak ile örterek çıkmışlardır. Fakat İstanbul gibi kozmopolit bir kentte moda vb. birçok muharrik unsurun bulunması, özellikle bürokrat hanımlarının Avrupaî etkilere açık ve meyyal olmaları tesettür kurallarına riayette zamanla gevşeklik göstermelerine neden olmuştur.

İstanbul'da Lale Devri'nden itibaren kadınların geleneksel kıyafetlerinde değişiklikler yaşanmış; sade ve bol feracelerin yerine sıkma feraceler, kalın yaşmakların yerine ise ince tül yaşmaklar kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu değişiklik toplumun tepkisi ile karşılaşmış, *kadınlar yüzlerini namahremlere gösteriyorlar* şeklinde algılanmıştır. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, kadınların giydiği feracelerin renkleri, kumaşları, desenleri ve yaşmakların inceliği yine rahatsızlık unsuru olmaya devam etmiştir.⁴

Kadınların kullandıkları yaşmakları inceltme girişimleri esasında teamüllere aykırı bir durumdur. Alman Sosyolog Max Weber teamülün, bir topluluk içinde geçerli olarak tasvip ve kabul gören ve ihlal ile aykırı davranışlara karşı kınama ile teminat altına alınmış “*gelenek*” olduğunu belirtir. Weber, hukukun aksine teamüllerde bir baskı organı söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Weber, bağlayıcı, zorunlu ve örnek davranış olarak görülen -selamlaşmak, düzgün şekilde giyinmek gibi- teamüllere fertlerin ciddi olarak riayet etmesinin beklendiğini ve teamüle riayet edip etmemenin fertlerin isteklerine bırakılamayacağını ifade etmiştir. Yerleşik bir teamülün ihlali durumunda, toplum üyeleri ekseriyetle toplumsal bir boykot uygularlar. Bu boykot tesiri ve derinden hissedilmesi bakımından herhangi bir hukukî zorlamadan daha ağır bir cezalandırma olarak nitelendirilmektedir.⁵ Nitekim İstanbul kadınlarının tesettür sınırlarını esnetme girişimleri toplum nezdinde hoş karşılanmamış ve “*İstanbul, memleketimizin yüz suyu, ulema, suleha ve üdeba beldesidir; halkının da günlük kıyafeti şeriatın iznine uygun bulunması devlet namusu gereğindendir*”⁶ şeklinde söylenmelere sebebiyet vermiştir. Kadınların tesettür kurallarını esnetme girişimleri hususundaki homurtular devlet yetkililerini bu konu hakkında önlem almaya sevk etmiştir. Devletin konu hakkında önlem alma girişimleri bir çeşit zorunluluk olarak da değerlendirilmiştir. Zira Tarihçi Carter Findley, Osmanlı sultanının “*kendini dini açıdan önem taşıyan hedeflere ulaşmaya adanmış bir şekilde dindar kitlenin desteğini*” almasının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁷

Bu çalışmada Batılılaşma sürecinin kadın giyimine yansımaları olarak değerlendirilen tesettür sınırlarında yaşanan değişimin ve bu değişimin bilhassa yaşmak kullanımındaki izdüşümleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Zira bu konu birkaç asır boyunca devlet gündemini meşgul eden, modernleşme tartışmalarının odak noktalarından biri olmasına rağmen, literatürde yaşmak

¹ Son dönem ünlü Arap tarihçisi Philip K. Hitti (ö.1978), İslâm coğrafyasında Abbasilerin ilk dönemlerine kadar kadının nispeten bir serbestliğe sahip olduğunu; ancak onuncu asrın sonlarına doğru kadın-erkek ilişkilerinde keskin bir sınır oluşturularak kadının tamamen ev hayatına yönltilmesi sisteminin yaygınlaştığını belirtmiştir. Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 457; Fakat kadınların sokağa hiç çıkmadıkları yönündeki görüşe şüphe ile yaklaşmak gerekir. Sadece Şeyhülislam Ebüssüüd Efendi'nin (ö.1574) kadınların vakur ve iffetli davranmaları ve bir yardımcıları ile beraber kamusal mekânlara gidebilmelerinin cevazına dair fetva yayınlamış olması dahi bu söylemi destekler niteliktedir. Ebru Boyar- Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 229; Zira bu fetva Osmanlı Devleti'nde, bilhassa başkent İstanbul'da kadınların erken tarihlerden itibaren kamusal alanlarda var olduklarını göstermektedir.

² Nilüfer Göle, *Modern ve Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 100-101.

³ Detaylı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam; Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2005), 125-126.

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Betül İpşirli Arğıt, “Osmanlı İstanbul'da Giyim Kuşam”, *Antikçağ'dan XXI. yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2016), 4/230-263.

⁵ Max Weber, *Sosyolojinin Temek Kavramları*, çev. Medeni Beyaztaş, (İstanbul: Runik Kitap, 2023), 58; Benzer toplumsal reaksiyonlar Avrupa'da da görülmüştür. Zira Avrupa'da uzun sayılabilecek bir zaman diliminde çizginin dışına çıkan kadınların cadı olarak adlandırılmalarının sebeplerinden birinin kadınların yaşam tarzlarında yaşanan değişimlerden kaynaklanan huzursuzluklar olduğu söylenebilir. Detaylı bilgi için bkz. Silvia Federici, *Caliban ve Cadı Avı; Kadınlar, Beden, İlkel Birikim*, (Ankara: Fol Yayınları, 2023).

⁶ Reşat Ekrem Koçu, “Açık Saçık Gezme Yasağı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1958), 1/206.

⁷ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform; Babıalı 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Alfa Tarih, 2019), 37; Bilhassa Sultan II. Abdülhamid dönemi, halifelik sıfatının gereklerine uygun davranılma çabasının gündemde tutulduğu bir dönem olmuş ve devletin İslâmî yönüne sıklıkla dikkat çekilmiştir. Fransız tarihçi François Geogron, bu durumun Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında yaşanan iç ve dış dinamiklerle alakalı olduğunu belirterek bu konudaki yaygın görüşü vurgular. Bu dönemde silaha sarılmadan -ki bu konuda Avrupa üstünlüğü kanıksanmış durumdaydı- elindeki olanaklarla yani İslâm'ın ağırlığına yaslanarak hilâfete vurgu yapılmıştır. François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), 221.

kullanımını aydınlatan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin ilgili maddesi dışında müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.⁸ Çalışmada ilk olarak İslâm’da örtünmenin hükmü ve şekli üzerinde durulmuştur. Daha sonra erken dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti’nin örtünmeye ve yaşmağa yaklaşımı detaylı bir şekilde incelenmiş, yaşmak kullanım yaşı ve ölçütleri irdelenmiştir. Yaşmakların incelenmesi ve modaya uygun giyinme davranışının tesirleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca yaşmak kullanımı özelinde, iktidarın toplumsal düzenin sağlanmasına yönelik çabalarına da değinilmiştir. Tarihsel arka planı incelendiğinde dönemselsel olarak bir kısıtlama konuyu sekteye uğratacağından konunun bütünlüğü açısından daha geniş bir yelpazeden ele alınmıştır. Bu bağlamda Lale Devri itibariyle değişimler yaşandığı ve bu dönemden itibaren kadınlara tesettür kurallarına uymaları konusunda uyarılar yapıldığı tespit edilmiştir. Kadınların örtünme konusunda esnek davranmaları XIX. yüzyılın tamamına damga vuran ve XX. yüzyılın başlarında da gündem olmaya devam eden bir mevzu olmuştur. Çalışmada yaşmak kullanımının bilhassa XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıldaki uzantıları üzerinde durulmuş, mekân olarak da payitaht İstanbul ile sınırlı tutulmuş diğer bölgelerde yaşanan değişimler kapsam dışı bırakılmıştır.

1. İslâm’da Örtünme ve Şekli

Türkçe’ye *örtünme* olarak çevrilen *tesettür* kavramı (ستر) kökünden türemiştir. Bu kelime sözlükte “örtünmek, örtüye bürünmek, kuşanmak, başkaları ile kendisi arasına perde bırakmak” anlamlarına gelmektedir.⁹ İslâm, örtünmeyi dinî bir gereklilik olarak ilk emreden din değildir. Diğer semavî dinlerde¹⁰ ve birçok kültür ve medeniyette de¹¹ örtünme âdetinin olduğu bilinmektedir. Hatta İslâm öncesi dönemde bazı medeniyetlerde¹² kadın, yüzünün tamamını zorunlu olarak örtmek durumunda bırakılmıştır.¹³ İslâm öncesi Hicaz Arapları arasında da örtünmek çok eski ve köklü bir âdet olup dönemin asil hür kadınları arasında kapalı giyinmek yaygındır. Hür kadınların, başörtüsü ve yer yer peçe kullandıkları dönemin şiirlerinde sıkça işlenen bir olgudur.¹⁴ Dönemin birçok şiiri o dönem kadınlarının örtünme şekli hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Örnek olmak üzere Rebi’ b. Ziyâd’ın (ö.590) şu meşhur ağıtı ile yetinilecektir:

Kim Malik’in ölümüne üzülmüşse,

Gündüz gözüyle kadınlarımızın yanına gelsin.

Örtülerini açıp Mâlik’e ağıt yaktıklarını,

Seher vaktinden önce de kalkıp gittiklerini görecektir.

.....

Halbuki daha önce yüzlerini örtüp gizliyordı,

*Bugün ise kendilerine bakanlara görünmekte.*¹⁵

Yukarıdaki anlatımlardan anlaşılacağı üzere kadınların başlarını örtmeleri İslâm ile başlayan nevzuhur bir olgu değildir. İslâm geldiğinde bu olguyu asırlarca uygulanagelmekte olan bir gelenek olarak karşısında görmüş ve hakkında yeni bir hüküm getirmek yerine, ahlakî hedef ve amaçlarına uygun olarak sadece şekline çekidüzen vermiştir.¹⁶ Kadınlardan zaten kullanageldikleri kıyafetler içinden iffetlerini koruyacak olanlarını tercih etmelerini, câhiliye dönemindeki bazı giyim alışkanlıklarından vazgeçmelerini istemiştir.¹⁷ Onlara tek tip, tek renk bir kıyafeti dikte etmemiş; aksine takva¹⁸ hedefine uygun

⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Yaşmak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/347-349.

⁹ İbn Manzûr, *Lisân’l-Arab* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-Arabî, 1999), Setere Maddesi, 6/168-170; H. Yunus Apaydın, “Tesettür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/538.

¹⁰ Örnek olarak bkz. *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 10 Eylül 2024), Yeşaya, 3:18-23; 47:1-2; Pavlus’un Korintliler’e Birinci Mektubu, 11:5-6. Daha fazla örnek için bkz. Mehmet Görmez, “İlahi Dinlere Göre Başörtüsü”, *İslâmiyât* 4/2 (2001): 19-27.

¹¹ Pers, Roma, Mezopotamya (Sümer, Bâbil ve Asur) ve Anadolu (Hititler, Frigyalılar ve İyonyalılar) medeniyetlerinde baş örtme geleneğinin var olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, “Tesettür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/543.

¹² Bazı Mezopotamya toplumlarında milâttan önce 4000’lere kadar gittiği söylenen kadınların başlarını ve yüzlerini örtme geleneğinin varlığına dair kayıtlar örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Gürkan, “Tesettür”, 40/543.

¹³ Es’ad es-Sehmerânî, *el-Mer’etu fi’t-târîh ve’s-şer’i’a* (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1989), 195.

¹⁴ Bkz. İsmail Hakkı Ünal, “Hadislere Göre Kadının Örtünmesi”, *İslâmiyât* 4/2 (2001): 54-55.

¹⁵ Ebû’l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbü’l-Eğâni*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Mısır: el-Heyetü’l-Amme, 1993), 17/196; İzzeddîn b. el-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ebû’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1987), 1/454.

¹⁶ Görmez, “İlahi Dinlere Göre Başörtüsü”, 28.

¹⁷ Ünal, “Hadislere Göre Kadının Örtünmesi”, 56.

¹⁸ Takva, dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik demektir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484-486. Örtü merkezli ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Tevrat ve İncil’de de örtünme,

olarak coğrafi, kültürel, yöresel faktörleri ve ekonomik imkânları göz önünde bulundurarak giyimde serbestlik sağlamıştır. O halde Müslüman kadının giyim kuşamı takva bilincine uygun, şer'i ve yerel örfün de onaylayacağı bir tarzda olmalıdır.¹⁹

Kur'an'da örtünmeden bahseden âyet sayısı fazla değildir. Bununla birlikte özellikle kadın giyimi için teferruatlı bir anlatımın olduğu dikkat çekmektedir. Bu husustaki temel açıklamalar hımâr, hicâb ve cılıbâb kavramları üzerinden yapılmıştır. Nûr, 24/31'de geçen *humur* (حُمْر) kelimesinin müfredi olan hımâr (خِمَار) kavramı yakaya kadar uzanan kadın başörtüsüdür. İlgili âyetle Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır. "Mümin kadınlara da de ki: Gözlerini sakınsınlar. Mahrem yerlerini korusunlar, dışarıda kendiliğinden görünen kısmı hariç, süslerini göstermesinler. Başörtülerini de yakalarının üzerine indirsınlar."²⁰ Bu âyet, Müslüman kadının giyimi ile ilgili bir câhiliye âdetini değiştirmiş ve yeni bir düzenleme getirmiştir. Bundan önce kadınların çoğu eski âdetlerine uyarak başörtülerini arkadan bağlayıp örtünün uçlarını omuzlarının arkasına atarlar ve ön tarafı açık bırakırlardı. Böylece boyun ve gerdanları görünebiliyordu. Bu âyet ile Müslüman kadının boynunu, boğazını, buraları kuşatan saçlarını, gerdanındaki takılarını, kulaktaki küpelerini ve bu takı ve küpelerin takıldıkları yerleri iyice örtmesi farz kılınmıştır.²¹

Hicretin 5. yılında nazil olan²² Ahzâb, 33/53'teki²³ hicâb kavramı peçeye hamledilmişse de aslında kapı veya kapı yerine asılan perde demektir. Bu âyet Hz. Peygamberin hanımlarından ve müminlerin kadınlarından bir şey isteneceği vakit perde arkasından istenmesini emrederek kişi ve aile mahremiyetinin muhafazasını teminat altına almıştır.²⁴ İslâm toplumlarında görülen haremlik selâmlık uygulamasının temelini bu âyetin oluşturduğuna dair yaygın bir kanaat vardır. Nitekim son dönem ünlü tefsircilerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır da (ö.1942) bu kanaatte olup ona göre Araplarda âdet olmayan haremlik uygulaması bu âyet ile farz kılınmıştır.²⁵

Kadının giyimi ile ilgili Kur'an'da yer alan bir diğer kavram da *cılıbâb*'dir. Ahzâb, 33/59'da²⁶ geçen bu kavram, "kadının dışarıya çıktığında elbiselerinin üzerine giydiği dış örtü; kadının hem başını hem göğsünü kendisiyle örttüğü geniş giysi; kadının kendiliğinden görünen el ve yüz dışında tepeden tırnağa bedeninin tamamını örten çarşaf, ferace vb. dış giysi" şeklinde tanımlanmıştır.²⁷ Bu kavramı "bir tek gözü açık bırakmak suretiyle yüzü ve bütün vücudu kapatan örtü" olarak tanımlayanlar da vardır.²⁸

Yukarıdaki âyetler bağlamında konu değerlendirildiğinde başını örtmek Müslüman kadın için bağlayıcı bir hükümdür. Bu hükmün bağlayıcı olduğu Resûlullah'ın birçok hadisi ile de sabittir. Dolayısıyla İslâm tarihi boyunca başını örtmek Kur'an, Sünnet ve Müslümanların ortak kabulüne dayalı dinî bir vecibe olarak Müslüman kadının hayatında hep var olmuştur. Ancak şekli ve ölçüsü ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu görüş farklılıklarının temelini Nûr, 24/31'deki "dışarıda kendiliğinden görünen kısmı hariç" ifadesi oluşturmaktadır. Âyetin bu bölümünden neyin kastedildiği konusunda ulema farklı yorumlar yapmışlardır. Şâfiî ve Hanbeli mezhebinde ağırlıklı görüş kadının bütün bedeni avret olup örtülmesi gerekmektedir. Hanefi ve Mâlikî fukahânın ekseriyeti ise yukarıdaki ifadeden ellerin ve yüzün kastedildiğini, dolayısıyla bu iki uzvun avret olmayıp görülebileceğini savunmuşlardır.²⁹ Ancak âlimler özellikle ahlaksızlığın yaygın olduğu yer ve zamanlarda yüzün örtülmesi gerektiği yönünde görüş birliği içinde kanaat bildirmişlerdir. Nitekim çalışmanın da zamansal olarak esasını teşkil eden Osmanlı Devleti'nde oldukça erken dönemlerden itibaren yüzün örtülmesi zorunlu hale getirilmiştir.³⁰

takva maksadıyla emredilmiştir. es-Sehmerânî, *el-Mer'etu*, 195.

¹⁹ Zeki Duman, *Kur'an-ı Kerim'de Örtünmenin Sınırları* (İstanbul: İpek Yay., 2008), 25-26.

²⁰ Nûr, 24/31. Âyet meâlî, (Ebû'l-Fidâ b. Kesîr, ed-*Dürri'n-nesîr fî ihtisârî tefsîri'l-Hâfız İbn Kesîr*, haz. Muhammed b. Musa Âl-i Nasr, çev. M. Beşir Eryarsoy [Ankara: Ertem Basım, 2021], 731'den alınmıştır.

²¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ül-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 17/262; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, çev. Lütfullah Cebeci vd. (Ankara: Akçağ Yay., 1988), 17/47/48; Ebû'l-Fidâ b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Cize: Müessesetü Kurtuba, 2000), 10/218-219; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 1985), 17-18/142; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 6/16; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2007), 4/73.

²² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 21-22/72.

²³ "...Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin..." Ahzâb, 33/53.

²⁴ Taberî, *Câmi'ül-beyân*, 19/166; Süleyman Ateş, "Örtünme", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* 1/10 (1998), 14.

²⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/367.

²⁶ "Ey Nebi! Hanımlarına, kızlarına ve müminlerin hanımlarına de ki: Cılıbâblarını üzerlerine alsınlar. Bu, onların tanınip incitilmemeleri için daha uygundur..." Ahzâb, 33/59.

²⁷ Râğb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâri'l-Ma'rife, ty.), 95; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 21-22/88-89; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/373. Ayrıca bkz. Mustafa Kara, "Kur'an-ı Kerim'in Tesettüre Bakışı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019), 693.

²⁸ Taberî, *Câmi'ül-beyân*, 19/181-182.

²⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 17-18/140-141; Apaydın, "Tesettür", 40/540. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nâsirüddin el-Elbânî, *Cılıbâbü'l-mer'eti'l-müslime fî'l-Kitâb ve's-sünne* (Kahire: Dâri's-Selâm, 2002).

³⁰ Bkz. İsmail Yıldız, *İslâm'da Giyim ve Tesettür* (Gaziantep: yy., 2006), 10-11.

2. Osmanlı Dönemi İstanbul'da Yaşmak Kullanımı

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da XVI. yüzyıldan itibaren Müslüman kadınlar sokağa çıktıklarında ferace ve yaşmak kullanmışlardır. XVII. yüzyılda da bu durumun devam ettiği ve sokak kıyafetlerinde ciddi bir değişimin yaşanmadığı düşünülmektedir. Bu iki dönemde kadınlar, giysileri kendilerini olduklarından farklı göstermek için değil örtünmek için kullanmışlardır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise ferace ve yaşmağın yaygın kullanımı devam etmekle beraber feracelerin farklı formları kullanılmaya başlanmış ve yaşmakların da kalınlığında değişimler yaşanmıştır.³¹ Ferace ve onun tamamlayıcı bir öğesi olan yaşmak kullanımında XIX. yüzyıla gelindiğinde de değişimler yaşanmaya devam etmiş; feraceler, çuha veya sof gibi farklı kumaş türlerinden yapılmış, tercihe göre sade veya işlemeli, yakasının uzunluğu değişkenlik göstererek modaya göre bol veya dar diktirilebilmiştir.³² Feraceler kış mevsiminde yünlü kumaşlardan, yaz mevsiminde ise ince kumaşlardan imal edilmiştir. Önceki yüzyıllarda daha kaba kumaşlardan imal edilen feraceler zamanla merinos, lahuraki, şalaki gibi zarif kumaşlardan da yapılmıştır.³³

Müslüman kadınların sokağa çıkarken kullandıkları feracenin en önemli tamamlayıcısı yaşmaktır.³⁴ Yaşmak, genel olarak kadınların saçlarını ve yüz bölgesinde de ağızlarını örtmek amacıyla kullandıkları iki parçadan müteşekkil beyaz tülbentten mamul bir örtüdür.³⁵ Çeşitli şekillerde bağlanan yaşmak kolalanarak da kullanılır ve bu şekilde daha güzel bir görüntü elde edilebilirdi.³⁶ Yaşmak kullanımı, zamanla başörtüsü olmanın yanı sıra bir çeşit süslenme unsuruna dönüşmüştür. İncelen ve küçülen yaşmaklar bilhassa başın üstüne konulan hotozla beraber kullanıldığında oldukça esnek bir örtünme şekline dönüşmüştür. Yaşmak kullanımı, yaşmağı kullanan kişinin yaşına göre de farklılık arz etmiş; genç kızlar ince kumaşlardan yapılan yaşmakları kullanmayı tercih ederken orta yaşlı ve ileri yaşlardaki kadınlar daha kalın yaşmakları daha sade bir şekilde bağlamışlardır.³⁷ Ünlü Türk hikâyecisi ve romancı Refik Halid Karay (ö.1965) kadınların yaşmak kullanımı ile ilgili "*şimdiki organtin çeşidinin pek incisinden bir beyaz kumaştı; tülbent gibi "değirmi" şeklinde satılırdı; bu değirmiyi ortasından keserler, yarısını başa çift kat, artanını yüze, yalınkat tutunurlardı...*" demektedir. Karay, maddi durumu iyi olan kadınların sokağa her çıktıklarında yeni yaşmak kullandıklarını ve eve döndüklerinde kullanılan bu yaşmağı hizmetlilerine veya maddi durumu iyi olmayan yakınlarına hediye ettiklerini belirtmiştir. Ancak halk tabakası onların aksine yaşmağı eskিয়েinceye değin tekrar tekrar kullanmıştır. Zenginlerin kullandığı pahalı ve ince kumaştan yapılan yaşmağa *billur yaşmak* denmiştir.³⁸

İstanbul'daki Müslüman kadınların sokağa çıktıklarında takmak zorunda oldukları yaşmaklar, İstanbul'a gelen seyyahların ilgisini ziyadesiyle çekmiştir. Onlar açısından yaşmak, İstanbul'u tanımak amacıyla çıktıkları yolculukta ayırt edici bir unsur olmuştur. Konu ile ilgili XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan Baronne Durand de Fontmagne (ö.1907), İstanbul'daki kadınların mensup oldukları milleti anlamak için yüzlerini örtüp örtmediklerine bakmak gerektiğini, Rum ve Frenk kadınlarının yüzleri açık, Yahudi ile Ermeni kadınlarının yüzlerinin yarısının örtülü, Türk kadınlarının ise gözleri hariç yüzlerinin tamamının örtülü olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Ünlü Fransız şair ve seyyah Gerard de Nerval (ö.1855), İstanbul anılarında kadınlara dair benzer söylemlerde bulunmuştur. Nerval, İstanbul'daki kadınların Pera'daki kadınlardan daha sıkı örtündüklerini, neredeyse gözleri dışında yüzlerinin herhangi bir kısmını görmenin mümkün olmadığını, Ermeni ve Rum milletine mensup kadınların ise yüzlerini daha ince kumaşla örttüklerini belirtmiştir.⁴⁰

Ferace ve yaşmağın kadınlar arasında yaygın bir giyim tarzı olarak benimsenmesi, her ikisinin de kültürel birer unsura dönüşmesini sağlamıştır. Örneğin kadınlar arasında, düğün gibi çeşitli vesilelerle konaklarda düzenlenen törenlerde *feraceci* adı altında bir görevli ihdas edilmiştir. Feraceci'nin görevi misafir kadınların ferace ve yaşmaklarını alarak *yaşmak odasına* götürmek ve orada özenle katlayarak ayrı ayrı bohçalamaktır.⁴¹ Böyle bir odanın mevcudiyeti ise ilgi çekicidir. Konakların harem dairelerinde misafirlerin ferace ve yaşmakları için ayrı bir odanın tahsis edilmesi giyim şeklinin ev düzenine de sirayet etmesi olarak yorumlanabilir.⁴²

³¹ Sevgi Gürtuna, "Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 9/190-193; Ferace, kadınların sokakta giydikleri bir sokak giysisi olmanın yanı sıra ilim adamlarının giydiği bol cübbe ve Mevlevilerin giydiği uzun hırkaya da verilen addır. Hülya Tezcan, "Ferace", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/349-350.

³² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 601-602.

³³ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, (İstanbul: Kitabevi, 2011), 107-108.

³⁴ Küçükbaşçı, "Yaşmak", 347-349.

³⁵ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 561; Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 131.

³⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 606.

³⁷ Küçükbaşçı, "Yaşmak", 347-349.

³⁸ Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2018), 104-105.

³⁹ Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Gülçiçek Soytürk, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977), 244-245.

⁴⁰ Gerard de Nerval, *Doğu'da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 556.

⁴¹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, 494-495.

⁴² İstanbul'da yaşmağın yanı sıra XVI. yüzyıldan itibaren yaygın olmamakla beraber alnın üstünden toka ile başa tutturulan peçe de kullanılmıştır. Gürtuna,

2.1. Kız Çocuklarının Yaşmak Kullanma Yaşı

Kız çocuklarının yaşmak kullanma yaşı hakkında kesin bir malumat vermek mümkün görünmemekle birlikte altı ile on bir yaş aralığında olanların sıbyan mekteplerine gidebildikleri göz önünde bulundurulduğunda, on iki yaşından itibaren kızların yaşmaklandığı düşünülebilir.⁴³ Ancak konu ile alakalı veriler yaşmaklanma yaşı olarak farklı yaş gruplarına da referans verebildiğinden genelleme yapmak güçleşmektedir. Ünlü Türk hikâyeci Ömer Seyfettin (ö.1920) *Eleğimsağma* adlı öyküsünde on yaşında güzel bir kız çocuğu olan Ayşe'nin örtüye bürünme sürecini dramatik bir şekilde aktarmaktadır. Hikâyede, Ayşe erkek çocukları gibi ata binmeyi, güreşmeyi, silah taşımayı çok sevmektedir ve bu özelliklerine uygun olarak köylüler ona Pehlivan Ayşe demektedirler. Ayşe, artık büyümüş ve örtünme vakti gelmiş olduğundan köyün imamı olan Kuru Hoca, ikide bir Ayşe'nin örtünmesi gerektiğini belirterek aileyi uyarmaktadır. Örtüye büründüğü zaman yapmaktan hoşlandığı aktiviteleri yapamayacağı endişesiyle çok üzülmemekte olan Ayşe "keşke erkek olsaydım..." diye düşünüp bunun hayalini kurarken bir gece rüyasında gökkuşağının altından geçerek erkek olduğunu ve köydeki herkese meydan okuduğunu görmüştür.⁴⁴ İlerde detaylandırılacak olan bazı aktarımlardan anlaşılacağı üzere İstanbul'daki kız çocukları Pehlivan Ayşe'nin rüyasında gördüğü gibi, örtüye girmeyi ertelemek adına erkek kıyafetleri giyerek bu süreci biraz daha uzatma yoluna gitmişlerdir. Muhtemelen belli bir yaşa gelmiş olan kızlar örtünmemek için değil, örtüye büründükleri zaman çocukken yapabildikleri pek çok aktiviteyi artık yapamayacak ve girdikleri pek çok mekâna artık giremeyeceklerinden dolayı bu süreci uzatmaya meyletmışlerdir.

İtalyan kökenli edebiyatçı Edmondo de Amicis (ö.1908) seyahat için geldiği İstanbul'da erkek çocukları gibi, bol yeşil pantolonlar ve pembe ya da sarı yelekler giydirilmiş küçük Türk kızlarının, kedilere özgü bir çeviklikle oradan oraya atladığını, kınalı elleriyle kendilerine yol açmaya çalıştığını gözlemlemiştir.⁴⁵ Erkek çocukları gibi giydirilen bu kızlar yaşmaklanma zamanı geldiği halde böyle giyinmeyi tercih etmiş olabilirler. Zira yaşmaklanma sürecini uzatmak adına kız çocuklarının erkek çocukları gibi giydirildiğine dair pek çok örnek aktarılmıştır; Fontmagne, İstanbul'daki kız çocuklarının açık renkli ipekli entariler giydiğini ve on yaşına gelinceye değin yaşmaklanmadan dolaşabildiklerini, genelde bu yaşı geçtiklerinde çarşıya girmeleri gerektiğini, ancak girmek istemeyenlerin bir süre daha erkek çocuk kıyafetiyle gezdiklerini belirtmiştir.⁴⁶ İngiliz asıllı Lady Hornby (ö.1866), İstanbul'da gerçekleştirdiği bir harem ziyaretinde edindiği gözlemlerden yola çıkarak İstanbul'da kız çocuklarının erkek çocukları gibi giydirilmesinin çok yaygın bir adet olduğunu nakletmiştir. Gittiği konağın haremünde karşılaştığı on yaşında esmer, kıpır kıpır, zeki bir kız çocuğu olan Nedret'e, tıpkı bir oğlan çocuğu gibi gri takım elbise giydirildiğini ve başına da kırmızı bir fes takıldığını aktarmıştır.⁴⁷ Konu ile alakalı gözlemlerini aktaran bir diğer yabancı gözlemci ise kızların peçe takacak yaşa gelinceye kadar selamlığa serbestçe girmelerine izin verildiğini; ancak peçe bir kez takıldıktan sonra kadının, ailenin erkek akrabalarıyla daha fazla aynı ortamı paylaşmasına izin verilmediğini belirtmiştir.⁴⁸ Osmanlı Levantenlerinden olduğu bilinen Millingen (ö.1915), Türklerde kızların on iki yaşına kadar çocuk sayıldığını, peçe takmalarının gerekmediğini, erkek çocukları gibi okula gidebildiklerini ve sokakta oynayabildiklerini ifade etmiştir.⁴⁹ Millingen'in aktarımlarına göre henüz örtünme yaşı gelmemiş kız çocuklarının yaşamları ile erkek çocuklarının yaşamları arasında ciddi farklar yoktur.

1893 yılında kocası ile birlikte İstanbul İngiliz sefaretinde görevli olan oğlunu ziyaret amacıyla İstanbul'a gelen Max Müller, kız çocuklarının on iki yaşına kadar mekteplerde gayet iyi bir şekilde tahsil gördüklerini, ancak bu yaşta yaşmak taktıklarını ve artık ortalıkta görünmediklerini belirtmiştir.⁵⁰ Müller, padişaha yakın ve son derece açık fikirli olduğunu belirttiği bir hanımefendiye ait Boğaziçi'ndeki yalısı ziyareti esnasında kadının, kendisinin, güzel kızlarının on beş yaşına kadar bütün sefaretlere serbestçe gitmelerine müsaade ettiğini, ancak padişahın müdahalesi ve emri üzerine onların da yaşmağa girmek mecburiyetinde kaldıklarını belirttiğini aktarmıştır. Müller bu kızların Mısır ve Adalar'da bulunduklarında yine gayet rahat hareket ettiklerini duyduğunu da sözlerine eklemiştir.⁵¹

"Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı", 191; Argıt, "Osmanlı İstanbul'da Giyim Kuşam", 230-263.

⁴³ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, "Nisada ibtida-i hadd-i bulûğ neredendir?" şeklindeki soruya "İkrar edicek, on ikisinin tamam ettikte bâligadır" cevabını vermiştir. *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında* 16. Yüzyıl Türk Hayatı, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 33.

⁴⁴ Bilge Ercilasun, "Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat", 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, (İstanbul: 2009), 370-371.

⁴⁵ Edmondo de Amicis, *İstanbul*, çev. Sevinç Tezcan Yanar, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009), 38-41.

⁴⁶ Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, 58-59.

⁴⁷ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 258.

⁴⁸ Fanny Janet Blunt, *Osmanlı'da Yaşayan Konsolosun Anıları 1878*, çev. Maksud Baytal, (İstanbul: Dorlion Yayınları, 2023), 332.

⁴⁹ Julius R. Van Millingen, *Osmanlı'dan İnsan Manzaraları*, çev. Osman Yıldız, (İstanbul: Doruk Yayınları, 2018), 67.

⁵⁰ Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, (İstanbul: Tercüman 1001 Eser, 1978), 148.

⁵¹ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, 155. Müslüman kadınların adalarda örtünme kuralına riayet etmeyerek açık saçık gezdikleri yönünde haberler Sultan II. Abdülhamid'in kulağına gitmiş ve padişah bu husustaki rahatsızlığını bir iradesinde beyan etmiştir. Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*,

Müller'in yukarıdaki aktarımından anlaşıldığı kadarıyla Sultan II. Abdülhamid, yaşı geldiği halde yaşmak takmayan kızlara müdahalede bulunmuştur. Sultan, kendi kızının giyimi konusunda da aynı hassasiyeti göstermiş ve henüz on bir yaşına giren Ayşe Sultan'ın yaşmak kullanmasını emretmiştir. Ayşe Sultan, on bir yaşına henüz girdiğinde, yaşından büyük gösterdiği için babasının derhal yaşmaklanmasını emrettiğini ve kendisinin de bu emre riayet ederek yaşmaklandığını aktarmıştır.⁵² Ancak bu yaş Sultan'ın diğer kızları için bir referans olarak değerlendirilmemelidir; zira diğer kızı Şadiye Sultan on altı yaşında yaşmaklandığını belirtmiştir.⁵³

2.2. Yaşmakların Niteliğinde Yaşanan Değişimler ve Bu Konuda Yapılan Bazı Düzenlemeler

Konu ile alakalı kaynaklar incelendiğinde kadınların yüzlerini örtmek amacıyla kullandıkları yaşmakların zamanla örtüden ziyade birer süs unsuruna dönüştüğü anlaşılmaktadır. Yaşmağın asıl kullanım amacının korunup modaya feda edilmemesi adına konunun yetkililer tarafından hassasiyetle takip edildiği, kadınların geleneksel giyim tarzının dışına çıkmamaları için önlem alındığı tespit edilmiştir. Ancak bu konuda kesin bir çözüme ulaşmak mümkün olmamış ve kadınların giyim kuşamlarının resmi söylem tarafından düzeltilme çabası birkaç asır boyunca devam eden bir kısır döngüye dönüşmüştür.

Tarihçi Zafer Toprak'a göre modanın Osmanlı kadınlarının gündemine girmesiyle örf ve âdetler ağır basmış, bunun sonucunda XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadınların örtünmeleri emirnamelerle düzenlenmiştir. Toprak, kadınları modayı takip etmeye sevk eden esas sâikin kentleşme olduğunu, kent yaşamında görünür olmanın ön planda olması sebebiyle de kadınların modaya olan ilgilerinin körüklendiğini ve zamanla sokak giysilerinde örtünmekten ziyade süslenmenin ehemmiyet kazandığını belirtmiştir.⁵⁴

Yaygın görüşe göre kadınların sokak kıyafetlerindeki değişimin fitili Lale Devri'nde⁵⁵ ateşlenmiştir. Zira Lale Devri, kadınların toplumsal hayatta görünür olmalarını sağlamış, bu dönemde kadınlar süslenerek mesire yerlerine kapalı arabalarla gitmişlerdir. Kadınların mesire yaşamına katılması, giysilerinde de bazı değişimlerin yaşanmasını tetiklemiş; vücut hatlarını belli eden dar feraceler ile ince tül yaşmak kullanımı bu dönemde mevzu bahis olmuştur. Bu durum muhafazakâr insanların serzenişlerine ve kadınların kapalı giyinmeleri konusunda buyruk yayınlanmasına neden olmuştur.⁵⁶ Lale Devri'ni de ihtiva eden XVIII. yüzyıl, İstanbul'da radikal bir dönüşüme sahne olmuştur. Gelenekselden uzaklaşma asrı olarak nitelendirilen bu yüzyıldan itibaren genel itibarıyla kadın problemleştirilerek bir modernlik algısı üretilmiş ve kadınlar artık kamusal alanda görünmeye başlamışlardır.⁵⁷ XIX. yüzyıla gelindiğinde ise modernleşme kısıracındaki değişim ivme kazanmıştır.

Kadınların tesettür sınırlarını esnetme girişimleri, buna mukabil resmi söylemin bu konuda kontrol sağlama çabası XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Dönemin fotoğrafları incelendiğinde en belirgin değişimin, kadınların yaşmaklarında olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim yaşmak artık saydam bir şekle bürünmüş ve yüzü gizlemekten ziyade onu vurgular niteliğe dönüşmüştür. İnce kumaşlı yaşmaklar görünüşte kurallara uygundur, zira sadece gözler görünmektedir. Böylece kadınlar hem kurallara uygun giyinmiş oluyor hem de kendi modalarını oluşturuyorlardı.⁵⁸

(İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 78.

⁵² Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 122-123.

⁵³ Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid; Saray ve Sürgün Yılları*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 29.

⁵⁴ Zafer Toprak, "Tesettürden Telebüsse ya da Çarşaf veya Elbise; Milli Moda ve Çarşaf", *Tombak*, 19 (Nisan 1998), 56.

⁵⁵ Tarihçi Halil İnalçık, Batılılaşma tarihinin 1699 yılında başladığını ve Osmanlı Devleti'nin bu tarihten itibaren Avrupa kültürünün üstünlüğünü kabul ettiğini belirtir. İnalçık, Lale Devri itibarıyla Batı medeniyetine karşı zihniyet değişikliğinin oluştuğunu ve Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edilmesi sonucunda değişim yaşandığını belirterek bir kültür iktibasında en önemli psikolojik faktörün, o kültürün üstünlüğünü kabul etmek olduğunu, Osmanlı Devleti'nin bu üstünlüğü Tanzimat Dönemi'nde tüm yönleriyle kabul ettiğini ekler. Halil İnalçık, *Tarihe Düşülen Notlar*, Cilt I, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 177, 178.

⁵⁶ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, (İstanbul: Alfa Tarih, 2014), 171-174; Detaylı bilgi için bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Osmanlı Tarihinde Yasaklar", *Tarih Dünyası*, Özel Sayı, (İstanbul: 1950), 28; Reşat Ekrem Koçu, "Açık Saçık Gezme Yasağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1958), 1/206.

⁵⁷ Uğur Tanyeli, *Korku Metropolü İstanbul 18. Yüzyıldan Bugüne*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2023), 151-152; Kadınların araba vasıtasıyla kamusal alanda görünür olma süreçleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Makul Yıldırım, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Arabacıları*, (İğdır: İğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

⁵⁸ Duygu Kocabaş Atılğan, "Batılılaşma Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı Kadın Giyim Kuşamında Yasaklar", *Turkish Journal of Fashion Design and Management (TJFDM)*, 6/2(2024), 101; Fotoğraflarla ilgili bir arşiv vesikasında; Rum ve Ermeni kadınlara yaşmak ve ferace giydirilerek resimlerinin çekildiği, gizlice satıldığı tespit edildiği ve bunu yapan fotoğrafçıların niyetinin de "kıyafeti İslâmîyeyi Avrupa'ya karşı şekl-i garabette göstermek üzere..." olduğu ve devlet ve milleti tezyif ile Avrupa'ya başka şekilde gösterilmesinin amaçlandığı belirtilmiştir. Yasak olmasına rağmen bunu yapmaya devam eden, bu tarz fotoğrafları çeken veya dükkânlarında bulunduran fotoğrafçıların cezalandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dâhiliye [İ.DH]*, No. 1264, Gömlek No. 99376, H. 11.07.1309 (M. 10 Şubat 1892); Müslüman kadınlar da tesettür kurallarına uygun olmayan kıyafetlerle dolaşmamaları ve ecnebilerin resimlerini çekmelerine müsaade etmemeleri konusunda uyarılmışlardır. BOA, *Babıali Evrak Odası [BEO]*, No. 2362, Gömlek No. 177096, H. 20.04.1322 (4 Temmuz 1904).

Şekil 1. Yaşmaklı Osmanlı kadını, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Erişim 8 Ağustos 2024 (<http://katalog.ibb.gov.tr>.)

On dokuzuncu yüzyıl, modernleşme üzerinden incelendiğinde Tanzimat Dönemi gibi bazı kritik dönemleri ve kırılma noktalarını muhtevi olduğu gözlemlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde modernleşme söylemi genelde Tanzimat Dönemi ile başlatılır. Ancak tarihçi İlber Ortaylı'ya göre Osmanlılarda modernleşme olgusu Tanzimat'tan çok daha eskiye uzanmaktadır. Bu olgu İslâm'ın bazı kurum ve kurallarının tartışılıp sarsılmasına ve birtakım değişikliklere uğramasına sebep olmuştur.⁵⁹ Bu dönemden itibaren yaşanan toplumsal değişim, kadınların hayatında da ciddi değişimleri beraberinde getirmiş, bunun sonucunda kadınlar sokağa daha fazla çıkmaya başlamışlardır. Muhafazakâr bir toplumda bu süreç, düzenin sarsılması anlamına geldiğinden oldukça sıkıntılı geçmiştir.⁶⁰

⁵⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 13; Tanzimat, Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman kitle ile zimmî statüsündeki Hristiyan kitle ile olan ilişkilerin bir merhalesi olarak değerlendirilmenin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyeti dairesine giriş aşaması olarak da görülmektedir. Halil İncalık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalık, Mehmet Seyitdanlioğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 31.

⁶⁰ Namık Sinan Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak; Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2013), 132; Sultan II. Mahmud döneminde, kadınların uygun olmayan feraceler ile dolaşmalarının yasaklandığı ve bu yasağa bir müddet uyulduğu, ancak sonrasında kadınların yine uygunsuz feraceler ile gezmeye başladıkları ve bu duruma engel olunması gerektiği belirtilmiştir. Bu

Tanzimat Dönemi kadını, Avrupa modasını moda kitaplarından takip etmiş ve kıyafetlerini Beyoğlu'ndaki terzilerde diktirmek suretiyle bu modaya uygun giyinmeye başlamıştır. Anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde üst tabakaya mensup ailelerin kadınları arasında modernleşmeye dair ilk izlenimler giyimde kendini göstermiştir. Bu dönemde hotoz, şemsiye, eldiven üçlüsiyle beraber giyilen ferace ve takılan yaşmak, alafranga görünümlü bir statü simgesine dönüşmüştür.⁶¹

Şekil 2. Uzun yakalı ferace, tül yaşmak ve şemsiyesiyle alafranga görünümlü bir Osmanlı kadını, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Erişim 8 Ağustos 2024 (<http://katalog.ibb.gov.tr>.)

arada bazı Rum ve Ermenilerin İslâm kadınlarını taklit ve teşbih ile İslâm ahalisine mahsus renkleri kullanmamaları gerektiği de ayrıca vurgulanmıştır. BOA, *Hatt-ı Hümayun* [HAT], No. 658, Gömlek No. 32153, H. 29.12.1253 (26 Mart 1838); Kadınların sokaklarda, pazar ve seyir yerlerinde uygun olmayan dış giysiler ve ince yaşmak kullanmamalarının yanı sıra giydikleri çorabın da ince olmaması gerektiği ilgili bir belgede belirtilmiştir. BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi* [A.MKT], No. 4, Gömlek No. 68, H. 03.08.1258 (9 Eylül 1842).

⁶¹ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 110-114.

Statü simgesine dönüşmüş giyim tarzının daha ziyade üst tabakaya mensup kadınlara hitap ettiği su götürmez bir gerçektir. Daha keskin bir ayrıma gitmek gerekirse İstanbul'da yönetici kesimi temsil eden üst tabakaya mensup aileler iki grup şeklinde tasnif edilebilir. Birinci grup aile, içe dönük kültürel yapılanma ve değerlerinde değişmezlik ilkesine göre hareket eden ulema sınıfının ailesidir. Bu grup XIX. yüzyıl modernleşmesine tavır aldığı gibi orta tabakadaki ailelerin değerlerini, değişime karşı korumayı amaçlamıştır. Üst tabakaya mensup diğer bir aile grubu ise sivil bürokrasiye mensup ailelerdir ki modernleşme sürecine katılmışlar ve değişimin öncülüğünü yapmışlardır. Bu aileler değişimin muhatabı oldukları için daima eleştirilmişler, yaşantıları da bir çeşit yozlaşma olarak algılanmıştır.⁶² Bu çözülme muhtemelen bazı orta sınıf Osmanlı ailelerinde de görülmüştür. Zaten endişe duyulan husus bu modanın tabana yayılması idi. Toplumun çoğunluğunu eleştirilen bu giyim tarzında değil, tamamen tesettür kurallarına münasip giyinenlerden oluşuyor olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu konudaki araştırmalar genel itibarıyla üst-orta sınıf kadınları esas aldığı için elde edilen veriler de bu sınıfa mensup kadınların giyim tarzlarını yansıtmaktadır.

Şekil 3. Tanınmalarını olanaksız kılan kalın yaşmakları ve sokak kıyafetleriyle İstanbul hanımları 1906, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Erişim 8 Ağustos 2024 (<http://katalog.ibt.gov.tr>.)

⁶² Ekrem Işın, "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret", *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 561-562.

On dokuzuncu asrın önemli bir devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895), toplumun üst tabakasına mensup ailelerde meydana gelen değişimin toplumun diğer kesimlerine de sirayet etmeye başladığını ve geleneksel yaşam normlarında ciddi değişimlerin yaşandığını fark ederek bu durumu eleştirmiştir. Gerek saraylılar gerekse İstanbul'un moda meraklısı hanımlarının atlas ferace giydiklerini ve çok ince yaşmaklar kullandıklarını söyleyerek bu durumun Müslümanların çok ağırlına gittiğini ifade etmiştir. Rahatsızlık duyulan bu husus ile ilgili Kasım 1859'da bir ilanname yayımlanmıştır. Burada her kim olursa olsun sokağa çıkan bütün kadınların içi göstermeyecek kalınlıkta yaşmak takmasının ve layığıyla örtünmesi gerektiğine değinilmiştir.⁶³ Ahmed Cevdet Paşa kadın kıyafetlerindeki lakaytlığın sebepleri arasında; Mısır'dan çok sayıda bey, paşa ve kadının gelmesini, gelenlerin İstanbul'da sefahat kapısını açmalarını ve vekil hanımları ile saraylı kadınların Mısır hanedanına mensup kadınları taklit ederek israfa kalkışmalarını sebep olarak saymıştır.⁶⁴ Mısırlı kadınların giyim-kuşamları İstanbullu kadınlara göre daha açık, serbest ve alafranga bir tarzda olduğu belirtilmektedir. Bu tarzı önce saraylı kadınlar, sonra da vükela hanımları taklit etmeye başlamıştır.⁶⁵ Bu anlatılanlardan Mısır yönetim erkinin, İstanbul'da dönemin muhafazakârlarını rahatsız eden israf ekonomisine dayalı modernleşme anlayışını körüklediği anlaşılmaktadır.⁶⁶

Kadınların giyim-kuşamında yaşanan değişimler İstanbul'a gelen yabancıların da ilgisini çekmiştir. Nitekim Fontmagne, kadınların kullandıkları yaşmakların giderek incelendiğini, zaman zaman yaşmakların kalınlaşmasını mecburi kılan yeni bir hüküm getirildiğini, fakat bunu dinleyen pek olmadığını, zaten Türkiye'de kanunların bir haftadan daha fazla uygulanmadığını belirtmiştir.⁶⁷ İngiliz asıllı yazar Dorina L. Neave ise modaya uyan kadınlar arasında cesur olanların incecik yaşmaklar taktıklarını; ancak bu durumun yaygınlık kazanması üzerine yayınlanan bir irade ile kadınların, uygun feraceler giymeleri ve yüzlerini göstermeyecek kalınlıkta yaşmak kullanmaları konusunda uyarıldıklarını belirtmiştir.⁶⁸ Bir diğer yabancı gözlemci de bu konuya dikkat çekerek altı yıl arayla geldiği İstanbul'da kadınların ilk gelişinden daha açık giyinmeye başladıklarını fark ettiğini belirterek değişimin hissedilebilir olduğunu dile getirmiştir.⁶⁹ İstanbul seyahatinde kadınların giyim kuşamlarıyla bir hayli alakadar olduğu görülen Amicis, yaşmağın sadece dini bir erdemin göstergesi olarak kullanılmadığını, görüntüyü kurtarmak gibi bir amaca da hizmet ettiğini belirtmiş ve yaşını başını almış kadınların kendilerini gizlemek için daha sıkı örtündüklerini iddia etmiştir. Onun aktardığına göre sadece gözleri ve elmacık kemiklerini dışarıda bırakacak şekilde bağlanması gereken bu örtüler, şeffaf bir tülден yapılmaları ve geniş bağlanmaları nedeniyle sadece yüzü değil, kulakları, boyun ve saçları da göstermekteydi.⁷⁰ 1890'lı yıllarda payitahta gelen Amerikalı seyyah Francis Marion-Crawford (ö.1909) Müslüman kadınların, yüzünü kalın bir örtü ile örtmekten vazgeçtiğini, böylece Avrupalıların hayalindeki kadın güzelliğinin yitip gittiğini dile getirerek yaşmağın esasında kadının çirkinliğini örten önemli bir yönünün de bulunduğunu vurgulamıştır.⁷¹

Devlet yönetimi, kadınlara yönelik gerekli ihtarlarda bulunurken teknoloji den de faydalanmış ve halka ulaşma araçlarından biri olan dönemin gazetelerinden istifade etmiştir. Tasvir-i Efkâr gazetesinde 1863 yılında yayımlanan bir ilanda; kadınların seyir yerlerinde, çarşı ve pazarlarda süslü ferace ve ince yaşmak ile açık seçik gezdikleri, bu durumun *mugayir-i adab-ı iffet* olarak değerlendirildiği, bu şekilde gezen kadınların ailelerine bildirilmek suretiyle gerekenin yapılacağı halka duyurulmuştur.⁷² Basiretçi Ali Efendi, Basiret Gazetesi'nde kaleme aldığı bir yazısında erkeklerin kadınlara çeşitli vesilelerle sarkıntılıkta bulunduğunu, bunun edep ve insaniyete yakışmadığını, kadınların kıyafetlerinin de buna davetiye çıkartacak nitelikte olduğunu belirttikten sonra bu tür bir giyim edep ve iffete mugayir olduğunu ve bu hususta zabıtalardan vazifelerini yapmaları gerektiğini vurgulamıştır.⁷³

Kadınların giyim kuşamları ve daha genel bir ifadeyle tesettür konusu irdelendiğinde Sultan II. Abdülhamid dönemine ayrı bir parantez açmak gerekir; zira bu dönemde tesettür konusu gündemden hiç düşmemiş gibi görünmektedir.⁷⁴ 1879 yılının Ramazanı'nda, bu ay münasebetiyle hanımlarının kıyafetlerinin İslâm'a uygun olmasının gereği ahaliye tebliğ edilmiştir.

⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, (Ankara: TTK Yayınları, 1960), 87-88.

⁶⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*, haz. Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2019), 23, 24.

⁶⁵ Cem Doğan, "Modern Türkiye'de Moda ve Eğlence (1923-2019)", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Ahmet Şimşek, (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 430.

⁶⁶ Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 125.

⁶⁷ Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, 57.

⁶⁸ Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, çev. Osman Öndeş, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978), 60.

⁶⁹ Emrah İstek, "Bir Kadın Dünya Seyyahı: "İda Laura Pfeiffer", *Hanım Efendi; Tarihte İz Bırakan Kadınlar ve Toplumsal Faktör Olarak Kadın*, ed. Emrah İstek, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 123.

⁷⁰ Amicis, *İstanbul*, 198.

⁷¹ Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 16-17.

⁷² Atılğan, "Osmanlı Kadın Giyim Kuşamında Yasaklar", 107.

⁷³ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, (İstanbul: Erdem Yayınları, 2017), 405.

⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid'in tesettür konusundaki hassasiyeti yabancı bir gözlemci tarafından "Kadının örtünmesi hususunda son derece müstebit fikirlere sahip olan padişah, sene geçmez ki daha kalın peçeler ve daha bol feraceler hakkında yeni bir ferman çıkartması" sözleriyle vurgulanmıştır. Mrs. Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, 157.

Kadınların İslami kurallara uygun kıyafet ve surette gezmeleri gerektiği, aksi şekilde davrananlar hakkında gerekenin yapılacağı gazeteler vesilesiyle halka duyurulmuştur.⁷⁵ Bu arada belirlenen kaidelerin uygulanmasında bilhassa kurallara riayet etmeyen bazı kadınların tanınmış ailelerden olması hasebiyle çeşitli sorunlar yaşanmıştır.⁷⁶ Ancak tesettür konusunda müsamaha göstermeyen Sultan II. Abdülhamid, bir iradesinde Müslüman kadınların giydikleri ferace ve çarşafın tesettür kurallarına uygun olmadıkları belirtilerek, örtünmenin gereklerine özen gösterilmesi ve kadim olan örtünme kurallarına riayet edilmesi istenmiştir.⁷⁷

Sultan II. Abdülhamid'in bu muhafazakâr tutumu bazı kesimlerde rahatsızlık sebebi olsa da çoğunluğu oluşturan mütedeyyin kesimin endişelerini gidermiş olmalıdır. Zira Sultan tahtta kaldığı zaman zarfında Müslüman kadınların İslâm dininin gerektirdiği şekilde giyinmeleri gerektiğini beyan ederek bu konuda düzenlemeler yapmaktan geri durmamıştır.⁷⁸ İlerleyen süreçte mütedeyyin kesim, hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutî rejimi yeniden getirmesinden hem de Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konulması ve şeriat hükümlerinin layığıyla yerine getirilmemesinden rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlık durumu XX. yüzyılın başlarında hükümete yönelik bir isyan hareketine dönüşmüştür. *Şeriat isteriz* sloganıyla galeyana gelen isyancıların isteklerinin başında şeriat hükümlerinin kesin olarak yürürlükte kalması gelmekteydi.⁷⁹ İsyancıların sokaklarda kadınları edebe davet edip saldırdıkları hatta tesettür duyuruları hazırlayarak saçı görünen kadınların saçlarını kesmeye kalkıştıkları bilinmektedir.⁸⁰ Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ve sonrasındaki dönemlerde de Müslüman kadınların giyim kuşamları mütedeyyin kesimin tepkisine neden olduğundan resmi erk tarafından denetlenme ve düzenlenme çalışmaları devam etmiştir.

Kadınların ferace ve yaşmaktan sonra giydikleri sokak kıyafeti çarşaf olmuştur ve çarşaf XIX. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak Türk alafranga çevreye mensup kadınlar tarafından, tıpkı ferace ve yaşmakta olduğu gibi çarşaf da giderek esnetilen yeni modalar tasarlanmıştır. Örneğin etekler, pelerinler kısaltılmış ve peçeler de inceltirilmiştir.⁸¹ Bu arada yaşmak kullanımı da devam etmiş, yüzün bir kısmının örtünmesi âdeti Anadolu köylerinde günümüzde dahi mevcudiyetini korumaktadır.⁸²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İstanbul özelinde konu ele alındığında kadınlar, sokağa çıkarlarken bir üst giysi olan ferace giymeleri ve yüzlerini yaşmakla sıkıca örtmeleri gerekmektedir. Ancak İstanbullu kadınların bu kurallara uyma konusunda gönülsüz davranışları, birkaç asır boyunca benzer uyarılara ve söylemlere muhatap olmalarına neden olmuştur. Bir çeşit yüz örtüsü olarak kullanılan yaşmakların kalınlığına dikkat edilmemesi şiar-ı İslâm'a aykırı bir durum olarak nitelendirilmiş ve kadınlar, namahrem erkeklerin olduğu ortamlarda kalın yaşmaklar kullanmaları konusunda sıklıkla uyarılmışlardır.

⁷⁵ Ancak buna rağmen gazetede kâtip olan Cemil Efendi'nin kerimesi olduğu belirtilen bir kadının, yanındaki bir cariye ve genç bir kadın ile saçlarını yaşmak haricine çıkararak örtündükleri, yaşmak ve feracelerinin de tesettür kurallarına uymadığı, *âdâb-ı umûmiyeye* mugayir hal ve hareketleri ile dolaşmaktalar iken uyarılmak ve ailelerine haber verilmek üzere Şehzade Karakolu'na götürülmek istenmişlerdir. Ancak kadınlar yolda kaçarak bir eve girmişler, ev sahibi de onları teslim etmeye yanaşmamıştır. Anlaşıldığı kadıyla oluşan kargaşaya ve kaçma teşebbüslerine rağmen kadınlar karakola götürülmüş, bir daha öyle şekil ve kıyafette bulunmayacaklarına dair velileri tarafından kefalet olunmasıyla kadınlar velilerine teslim edilmiştir. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezaretî Ma'rûzâtı* [Y.PRK.ZB], No. 1, Gömlek No. 57, H. 06.01.1297 (20 Aralık 1879); Kadınların, *adab-ı umumiye*ye uygun olmayan kıyafetlerde çarşı ve pazarlarda bulunamamaları gerektiği, aksi takdirde hangi mahalle giderlerse gitsinler evlerine ulaşınca kadar polisin gözetiminde bulunacakları kural olarak belirlenmiştir. Fatih Öztop, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adab-ı Umumiyenin Muhafazası ve Kadın", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25/2, (Haziran 2023): 792-793;

⁷⁶ Nitekim Şahab Bey adlı şahsın ailesine mensup olduğu belirtilen iki kadın Zaptiye Nazırı Hafız Paşa tarafından ince yaşmak kullandıkları için tahkir edildiği ve paşanın bundan dolayı divan-ı harpte yargılanacağı belirtilmiştir. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı* [Y.PRK.PT], No. 1, Gömlek No. 44, h. 30.12.1297 (3 Aralık 1880); Kadınların tesettür kurallarına uygun giyinmedikleri ve benzer söylemlerin tekrar edildiği belirtilmelidir. Zira Temmuz 1899 yılına gelindiğinde Müslüman kadınların tesettüre uymayarak, açık saçık giyinmek suretiyle mesire yerlerinde gece saatlerine kadar kaldıkları, açık arabalara binmek gibi bazı münasebetsizliklerde bulundukları *adab ve şiar-ı İslâmiye*ye mugayir hal ve hareketlerde bulunduklarından bu hususların engellenmesi için Zaptiye Nezaretî'ne tebligat yapılmıştır. BOA, *İrade Zaptiye* [İ.ZB], No. 2, Gömlek No. 15, h. 18.03.1317 (27 Temmuz 1899).

⁷⁷ Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, 74-76.

⁷⁸ XX. yüzyılın başlarında benzer söylemler tekrarlanmış ve örtünmek için uygun olmayan İslâm'a mugayir çarşaf, kolsuz feraceler ve ince yaşmaklarla dolaşmak yasaklanmıştır. BOA, *Şura-yı Devlet* [ŞD], No. 2735, Gömlek No. 12, h. 30.10.1321 (20 Aralık 1903).

⁷⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi; İkinci Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918)* (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 9/88.

⁸⁰ Tanyeli, *Korku Metropolü İstanbul 18. Yüzyıldan Bugüne*, 156.

⁸¹ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967), 65-66; Çarşaf kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Makul Yıldırım, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Çarşafın Yasaklanması", *Köklerden Geleceğe Yeni Bir Düşünce Haritası Sanat, Tarih Felsefe ve Din*, ed. Mehmet Keleş, Metin Çetin, (Ankara: Kitap Dünyası, 2024), 131-148.

⁸² Küçükbaşçı, "Yaşmak", 347-349.

İstanbul'da yaşmak kullanımı belli bir yaşa gelmiş kadınlar için zorunluluk statüsündedir ve on iki yaş civarındaki kızların yaşmaklanmak zorunda oldukları söylenebilir. Bu yaş civarındaki kızların yaşmaklanma sürecini erteleme adına bir süre erkek kıyafetleriyle dolaşma alternatifinin olduğu pek çok seyyah tarafından aktarılmıştır. Ancak padişahların da sürece dahil oldukları örneğin Sultan II. Abdülhamid'in yaşı geldiği halde örtünmeyen kızlara müdahalede bulunduğu hatta kendi kızını da henüz on bir yaşında iken yaşmaklanmaya teşvik ettiği tespit edilmiştir. Sultan konu ile ilgili bir iradesinde, Osmanlı Devleti'nin bekasının İslâm dini ile mümkün olduğu ve onun gereklerine uymaya itina göstermenin gerektiği vurgulanarak Müslüman kadınlarının İslâm'ın şiarına uyan kıyafetler giyinmeleri gerektiği dile getirilmiştir. Müslüman kadınların görünüm itibarıyla gayrimüslim kadınlara benzememesi konusunda da bir hassasiyetin söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

Devletin, kadınların giyim kuşamı konusuna müdahil olmasının tek nedeni mütedeyyin kesimin itirazları değildi. Zira kadınların dikkat çeken giyimleri ile kamusal alanda varlık göstermesi asayiş problemlerini de potansiyel olarak artırmaktaydı. Bu bağlamda tesettür kurallarına riayet edilmesi hususunda yetkililerin kolluk kuvvetlerinden de destek aldıkları tespit edilmiştir. Ancak kolluk kuvvetleri, statü sahibi kadınlara gereken yaptırımları uygulama konusunda sıkıntı çekmiştir. Yaşmak kullanımı konusunda kadınlara yönelik olarak yapılan bütün yaptırımlara rağmen istenilen sonuç elde edilememiş ve kadim olan bu örtünün layığıyla kullanılması tam olarak sağlanamamıştır. Bilhassa keskin virajları olan XIX. yüzyılda kullanılan yaşmakların incelenmesi ve adeta bir süs unsuruna dönüşmesi, dizginlenemeyen modernleşme sürecinin yansıması olarak algılanmıştır. Kadınların giyim kuşamında yaşanan değişim, devlet yetkililerini endişelendirdiği ve onları bu durumun toplumsal bir çözümüyle beraberinde getirme korkusu ile hareket etmeye sevk ettiği anlaşılmıştır.

Kaynakça | References

- Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 4. Basım, 1985.
- Amicis, Edmondo. *İstanbul*. çev. Sevinç Tezcan Yanar. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009.
- Apaydın, H. Yunus. "Tesettür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Argıt, Betül İpşirli. "Osmanlı İstanbul'da Giyim Kuşam". *Antikçağ'dan XXI. yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 4/230-263. İstanbul: İBB Kültür Yayınları, 2016.
- Ateş, Süleyman. "Örtünme". *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* 1/10 (1998), 14-26.
- Atılğan Kocabaş, Duygu. "Batılılaşma Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı Kadın Giyim Kuşamında Yasaklar". *Turkish Journal of Fashion Design and Management (TJFDM)*, 6/2(2024), 97-120.
- Balıkhan Nazırı Ali Rıza Bey. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Şehir Mektupları*. haz. Nuri Sağlam. İstanbul: Erdem Yayınları, 2017.
- Blunt, Fanny Janet. *Osmanlı'da Yaşayan Konsolosun Anıları 1878*. çev. Maksud Baytal. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2023.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Babıali Evrak Odası [BEO]*. No. 2362, Gömlek No. 177096.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No. 658, Gömlek No. 32153.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ. DH]*. No. 1264, Gömlek No. 99376.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. İrade Zaptiye [İ.ZB]*. No. 2, Gömlek No. 15.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi [A.MKT]*. No. 4, Gömlek No. 68.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Şura-yı Devlet [ŞD]*. No. 2735, Gömlek No. 12.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı [Y.PRK.PT]*. No. 1, Gömlek No. 44.
- BOA, *Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Ma'rûzâtı [Y.PRK.ZB]*. No. 1, Gömlek No. 57.
- Boyar, Ebru - Fleet, Kate. *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Cevdet Paşa, Ahmed. *Tezâkir 13-20*. haz. Cavid Baysun. Ankara: TTK Yayınları, 1960.
- Cevdet Paşa, Ahmed. *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2019.
- Crawford, Francis Marion. *1890'larda İstanbul*. çev. Şeniz Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Doğan, Cem. "Modern Türkiye'de Moda ve Eğlence (1923-2019)". *Modern Türkiye Tarihi*. 427-446. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Duman, Zeki. *Kur'an-ı Kerim'de Örtünmenin Sınırları*. İstanbul: İpek Yay., 2008.
- Elbânî, Nâsirüddin. *Cilbâbü'l-mer'eti'l-müslime fi'l-Kitâb ve's-sünne*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2002.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Engin, Vahdettin. *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Ercilasun, Bilge. "Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat". 100. *Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. 365-389. İstanbul: 2009.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam; Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Federici, Silvia. *Caliban ve Cadı Avı; Kadınlar, Beden, İlkel Birikim*. Ankara: Fol Yayınları, 2023.
- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform; Babıali 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Alfa Tarih, 2019.
- Fontmagne, Baronne Durand. *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*. çev. Gülçiçek Soytürk. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Georgoen, François. *Sultan Abdülhamid*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Göle, Nilüfer. *Modern ve Mahrem Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Görmez, Mehmet. "İlahi Dinlere Göre Başörtüsü". *İslâmiyât* 4/2 (2001), 19-33.
- Gürkan, Salime Leyla. "Tesettür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gürtuna, Sevgi. "Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 9/190-203. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Işın, Ekrem. "Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret". *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. 557-574. ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Işın, Ekrem. *İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Erişim 8 Ağustos 2024 (<http://www.katalog.ibt.gov.tr>).
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *ed-Dürrü'n-nesîr fi ihtisâri tefsîri'l-Hâfız İbn Kesîr*, haz. Muhammed b. Musa Âl-i Nasr, çev. M. Beşir Eryarsoy. Ankara: Ertem Basım, 2021.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Cize: Müessesetü Kurtuba, 2000.

- İbn Manzur. *Lisân'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arab, 1999.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?". *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. 31-56. ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İnalcık, Halil. *Tarihe Düşülen Notlar*, Cilt I, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *Kitâbü'l-Eğânî*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 24 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Amme, 1993.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.
- İstek, Emrah. "Bir Kadın Dünya Seyyahı: "İda Laura Pfeiffer". *Hanım Efendi; Tarihte İz Bırakan Kadınlar ve Toplumsal Faktör Olarak Kadın*. 101-145. ed. Emrah İstek. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Kara, Mustafa. "Kur'an-ı Kerim'in Tesettüre Bakışı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019), 684-717.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi; İkinci Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918)* 9 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yay., 2007.
- Karay, Refik Halid. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2018.
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 10 Eylül 2024. <https://www.kitabimukaddes.com>.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Açık Saçık Gezme Yasağı". *İstanbul Ansiklopedisi*. 1/202-206. İstanbul: 1958.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Osmanlı Tarihinde Yasaklar". *Tarih Dünyası*. Özel Sayı. İstanbul: 1950.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967.
- Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. "Yaşmak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/347-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Lady Hornby. *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*. çev. Kerem Işık. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Millingen, Julius R. Van. *Osmanlı'dan İnsan Manzaraları*. çev. Osman Yıldız. İstanbul: Doruk Yayınları, 2018.
- Musahipzade Celal. *Eski İstanbul Yaşayışı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- Müller, Mrs. Max. *İstanbul'dan Mektuplar*. çev. Afife Buğra. İstanbul: Tercüman 1001 Eser, 1978.
- Neave, Dorina L. *Eski İstanbul'da Hayat*. çev. Osman Öndeş. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Nerval, Gerard. *Doğu'da Seyahat*. çev. Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Osmanoğlu, Şadiye. *Babam Abdülhamid; Saray ve Sürgün Yılları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Öztop, Fatih. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adab-ı Umumiyyenin Muhafazası ve Kadın". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 25/2 (Haziran 2023), 788-798.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 1-3. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. çev. Lütfullah Cebeci vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yay., 1988.
- Sehmerânî, Es'ad. *el-Mer'etu fi't-târîh ve's-şeri'a*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1989.
- Sevengil, Refik Ahmet. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*. İstanbul: Alfa Tarih, 2014.
- Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Yüzyıl Türk Hayatı, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tanyeli, Uğur. *Korku Metropolü İstanbul* 18. Yüzyıldan Bugüne. İstanbul: Metis Yayınları, 2023.
- Tezcan, Hülya. "Ferace". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/349-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer. "Tesettürden Telebbüse ya da Çarşaf veya Elbise; Milli Moda ve Çarşaf". *Tombak*. 19 (Nisan 1998), 52-63.
- Turan, Namık Sinan. "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak; Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar". *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2013), 103-138.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Hadislere Göre Kadının Örtünmesi". *İslâmiyât* 4/2 (2001), 53-68.
- Yıldırım, Makul. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Arabacıları*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Yıldırım, Makul. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Çarşafın Yasaklanması". 131-148. *Köklerden Geleceğe Yeni Bir Düşünce Haritası Sanat, Tarih Felsefe ve Din*. ed. Mehmet Keleş, Metin Çetin. Ankara: Kitap Dünyası, 2024.
- Yıldız, İsmail. *İslâm'da Giyim ve Tesettür*. Gaziantep: yy., 2006.
- Weber, Max. *Sosyolojinin Temek Kavramları*, çev. Medeni Beyaztaş, İstanbul: Runik Kitap, 2023.